

Kui keeleteadlane läheb sõna sisse

Lembit Vaba. Sõna sisse minek.
Eesti TA Emakeele Seltsi toimetised 73.
Tallinn, 2015. 495 lk

Tänavu märtsikuus ilmunud keeleteos „Sõna sisse minek” peaks muutma tähelepanelikuks kõik need lugejad, keda huvitab eesti sõnade päritolu, keelte omavahelised kokkupuuted ning mõjutused. Tegu on vaheldusrikka ning õpetliku lugemisvaraga.

Kui kõne alla tulevad läänemeresoome ja balti keelte küsimused ning nende keelte omavahelised laenusuhted, siis assotsieerub see valdkond otsemaid *dr. phil.* Lembit Vaba nimega; on ju keeleteadlane Vaba olnud üle neljakümne aasta Läänemere keeleruumi viljakas uurija, seletaja ning sõnastaja. Oluliste verstepostidena tähistavad ta teadlasteed monograafiad „Läti laensõnad eesti keeles” (1977) ning „Uurimusi läti-eesti keelesuhtest” (1997), see teadlastee ise rajaneb aga nii kestval uurimistööl kui ka järjestikustel uurimistulemustel. Uus raamat, kogumik „Sõna sisse minek” (2015) on sündinud neist arvukatest publikatsioonidest, mis tal on ilmunud aastate jooksul kodu- ja välismaal. Äravalitute kokkuvõtvasse teosesse on mahtunud 47 artiklit eesti, saksa, läti, soome ja inglise keeles aastaist 1989–2015.

Mitmekeelne kogumik on temaatiliselt liigendatud. Algusossa on paigutatud uurimused, milles käsitletakse keelekontakte mitmest vaatevinklist. Autor on veendunud, et balti laenude uurimine avab ja selgitab meie kaugemat minevikku. Ja tal on tuline õigus, sest umbkaudu 4000 aastat tagasi (alates II at lõpust eKr) said alguse meie esivanemate keelesuhted balti hõimudega, mida tõendavad meile ammuigi suupäraseks saanud *hammas, hernes, kael, kirves, mõrsja, oinas, puder, põrgu, ratas* jt balti päritolu sõnad. Alates 8. sajandist on meie keelde tulnud, nagu hästi teada, ka läti

laene, näiteks *kanep*, *kõuts*, *lääts*, *magun*, *oinas*, *palakas* või *pastel*. Paljude uute laenuvõimaluste ja -allikate väljaselgitamisel on sõna sekka öelnud just Lembit Vaba. Mitmest kirjutisest ilmneb, kuidas ta läänemeresoome keeltesse jõudnud balti laensõnade või sõnarühmade päritolu avab, ja need on õpetlikud lugemispalad ka eesti keele tundmise seisukohast. Kui balti laensõnadena tuvastatud *meri*, *keris*, *ihnus* või *langud* on üldteada sõnad, siis näiteks *hermet*, *hürn*, *näri* või *välmas* arvatavasti mitte. Lugeja saab teada nii seda, et need on balti laenud, kui ka seda, mida need eesti sõnad tähendavad (vastavalt: 'metsik küüslauk', 'lahtine karv', 'kalatõke', 'lõngaviht'). Olgu tegu sõnaartikliga („Käblik on ahjulind!“) või avarama ülevaatega („Balti laenud läänemeresoome maastikusõnavaras“), on autor suurt tähelepanu pööranud tähendusseostele, kuid usutava etümoloogia juurde kuulub ka kirjeldus laensõna häälikulise kuju mugandumisest, kuni see saab laenuvõtjate keelesüsteemile omaseks.

Teine osa koondab töid, milles analüüsitakse läti ja omaaegse kura keele vastastikuseid mõjusuhteid eesti ja liivi keelega, pearõhk langeb eesti-liivi-läti kontaktidele. Sisule viitavalt kõnekad on juba artiklite pealkirjad, näiteks „Eesti-läti kakskeelsusest Valgas“, „Liivi keel elab edasi läti slängis“, „Mis on läti meteoroloogilises sõnavaras pärit läänemeresoome keeltest ja vastupidi“. Selgub, et kui läti kirjakeelde on jõudnud paarsada läänemeresoome päritolu sõna (nt *māja* 'maja, kodu', *maksāt* 'maksma', *puika* 'poisike, poiss'), siis vähemalt paarikümne jagu leidub neid läti slängiski, näiteks *beka* 'lihav naisterahvas' (vrd liivi *beka* 'puravik'), *dot ķepu* 'tervitama' (st käppa andma) või *urmasi* 'eestlased' (< *Urmās*). Mis meteoroloogilisse leksikoni puutub, siis on olnud tegu kahepoolsete keelesuhetega. Meie loodusnähtustega seotud sõnade kohta on teada, et paljud neist on ammused balti laenud (nt *aur*, *kirme*, *kõu*, *rahe*, *videvik*), niisamuti nagu leidub läti keeles ka läänemeresoome laensõnu. Benita Laumane monograafiast rahvapärase meteoroloogia sõnavara kohta, mida Lembit Vaba põhjalikult analüüsib, võib arvukatest juhtudest välja tuua näiteks *ķeķas* 'jätükk' (vrd liivi *käkk*), *ķīlas* 'ujuv jää' (vrd eesti *kiilasjäa*), *tilka* 'jääpurikas' (vrd liivi *tilka*). Korduva laenamise näiteks sobib hästi läti *ķirsa* 'jääkirme', mille Laumane on arvanud eesti laenuks, ent kus Vaba tuletab meelde, et eesti *kirs* on tegelikult vana balti laen. Seega – sõnade päritolu (välja)selgitamine on järjepidev ning üha jätkuv uurimistö.

Kolmas osa „Sõnal on sõlmed sees” hõlmab nii läänemeresoome kui ka eesti sõnavara etümoloogilist uurimist puudutavaid kirjutisi, milles autor esineb erudeeritud teenäitaja rollis. Artiklis „Miks *punk* ja *tink*?” on juhitud tähelepanu laensõnadest rööbikutele, kus ilmneb silbilõpuliste nasaalide kadu (nt *lont* ja *lott*, *muntsima* ja *mutsima* ’mukkima’, *pentsik* ja *petsik*, *kondad* ja *kotad*). Kirjeldava iseloomuga tüvepaaridele (ühed nasaaliga, teised ilma) seatakse taustaks leedu keeles esinevad samalaadsed rööbikud, mis võimaldab seda eesti (nagu ka karjala ja vepsa) nähtust tõlgendada kunagise balti mõjuga. Järgneb käsitus õistaimi tähistavaist *ätse-* ~ *ätša-*tüvelistest sõnadest, mida on kõrvutatud samasse sõnaperre kuuluvate *r*-iliste *ärtse-* ja *ärtša-*tüveliste taimenimetustega. Et tegu on balti laenudega, tuuakse *r*-i fluktuatsioonile paralleele läti keelest (nt *muõnnieks* ja *muõrnieks* ’moonakas’) ning jätkatakse eesti deskriptiivsete sõnanäidetega (nt [lume] *lorts* ja *lots*, *kärtsatama* ja *kätsatama*, *krõbisema* ja *kõbisema*). Autor sedastab, et selliste kirjeldava iseloomuga sõnapaaride olemasolu iseloomustab kõiki läänemeresoome ja balti keeli ning rõhutab samas, kui oluline on läheneda sõnavara päritolu uurimisele süsteemselt. Vilunud keeleuurijana on ta ise harjunud arvestama-analüüsima hääliku-järjendeid, sõnaperesid ning tähenduseseid.

Ka sõnaalgulisi konsonantühendeid käsitlev artikkel „Zur Substitution der anlautenden Konsonantenverbindung” kujutab endast kauaste laenusuhete kompaktset esitust. Indoeuroopa sõnadele iseloomulik konsonantühend sõna algul asendati läänemeresoome keeltesse laenatud sõnadel ühe konsonandiga, sest see on omane meie keeltele (nt *väävel* < alamsaksa *swevel*, *sammas* < balti *stambas*, *köömes* < alamsaksa *krome*). Alates 17. sajandist ilmneb aga märke, et konsonantühenditega oli hakatud harjuma meilgi. Iseloomulikud on veel sõnakujud *laarima* (< *klaren*) ja *lipp* (< *klippe*), kuid nende kõrvale ilmuvad *krokodill* ’*Crocodill*’, *trichtel* ’*Trichter*’ ja *prillit* ’brille’. Intrigeeriva pealkirjaga kirjutises „Need tüütud putukad” heidab Vaba valgust rahvalike putukanimetuste paljusele. Rahvakeel ei arvesta teatavasti teaduslikke klassifikatsioone, vaid eristab ja üldistab putukaid nende välimuse või häälitsuse alusel, võides võtta arvesse sedagi, kas putukas on inimesele nuhtluseks või õnnistuseks. Suure hulga putukanimetustest moodustavad laensõnad, sh balti laenud (nt *herilane*, *kiil*, *kimalane*), läti laenud (*ting* ’täimuna’, *pusa* ’mardikas, täi’), vene laenud (*prussakas*, *tarakan*), soome laenud (*turilas* ’sitasitikas’) jt. Laenude

osakaalu on rõhutanud arvatavasti ka sõnatabu. Et putukaid, eriti tiivulisi, on peetud hingeloomadeks, ju on siis pärisnimetuse asemel olnud vaja kasutada ümberütlemist teisest keelest võetud sõna abil.

Lembit Vaba ei ole oma kirjatöodes kirjeldanud-iseloomustanud sõnade päritolu üksnes sõnapereti või mõisterühmiti, sageli on ta seni-seid etümologiseerimiskatseid täpsustanud või esitanud omapoolse uue seletuse. Nii saab tema sõnalugudest selgust, et sõna (põse)*sarn* lähteks võib olla vanavene *skornja* 'meelekoht', (mesilas)*sülem* tuleneb vene sõnast *ptšela* 'mesilane', *saba* lähtekohaks on balti *stabara* 'vars, tüügas' jne.

Siinses lühitutvustuses oli võimalik esile tõsta üksnes väikest osa valikteoses sisalduvast ning enamjagu harivaid keeleteaduslikke järeldusi seega lugejate endi avastada. Kui aga kõik artiklid loetud, jõuab lugeja lõpuks Lembit Vaba avaldatud tööde üldnimestikuni, aastaist 1973–2014 on seal kokku 241 nimetust. Kindlasti annab sealt leida, mida edasi lugeda ja kust uut avastada. Kunagi juba loetud palade ülelugemisel maksab iidne tarkustera: *Repetitio est mater studiorum*.

Pealkirja „Sõna sisse minek” on autor ise seletanud lahti teose taga-kaanel: *Kõik saab alguse sõnast. Sõna on imetabane. Sõna on keele ja kaasinimeste mõistmise alus. Kuid sõna päritolu uurimine on kõike muud kui mõnusa jõudeaja tegevus, sest sõnal on sõlmed sees. Sõna ei ole üksnes häälikujärjend, tühi kest. Sõnas on tallel sõnum meie eelkäijate kogetust ja elutarkusest, millest arusaamiseks tuleb ette võtta põnev, kuid kariderohke rännak sõna sisse.*

Sellest, kui haarav on keelesuhete uurimine ja meie sõnavara päritolu selgitamine, annavad Lembit Vaba valitud keeleteaduslikud ülevaated. Autor esitles oma raamatut 2015. aasta maikuu, kui tal täitus 70. eluaasta ning ta valiti Emakeele Seltsi auliikmeks.

Jüri Viikberg